

PORTUGALIŠKOS KILMĖS SVETIMŽODŽIAI BRAZILIJOS LIETUVIŲ KALBOJE

M. GUMBREVIČIŪTĖ

Portugalų ir lietuvių kalbų sąlytis prasidėjo, lietuviams emigravus į Braziliją šio šimtmečio pradžioje. Pagal 1964 m. statistiką Brazilijoje gyveno 40'000 lietuvių. Ilgą laiką gyvendami svetimoje šalyje, kur vyrauja portugalų kalba, jie buvo priversti ją išmokti. Tokiu būdu visi išeiviai tapo dvikalbiais, nes jie nenustojo kalbėje gimtąja kalba. Lietuvių kalba išliko jų bendruomenės komunikacijos priemonė. Skaito jie ir spaudą lietuvių kalba, kurią gauna iš JAV, Tarybų Lietuvos ir Urugvajaus. Šiuo metu Brazilijoje nėra mokyklos, kur būtų dėstoma lietuvių kalba. Dėl to lietuvių vaikai prastai supranta savo tėvų gimtąją kalbą, ir retas iš jų kalba lietuviškai. Ten gimę ateivių vaikai greitai nutautėja. Iš Lietuvos emigravo daugiausia bėžiniai, mažžemčiai, išvaržytų ūkių valstiečiai, pramonės darbininkai. Dauguma nemokėjo nei rašyti, nei skaityti. Lietuvių išeivija Brazilijoje savos inteligentijos nesudarė. Lietuviams begyvenant tokioje aplinkoje, į jų kalbą neišvengiamai įsipina portugalų leksika ir portugalų gramatika. Lietuvių kalba, kuri šiuo metu gyvuoja Brazilijoje, daug kuo skiriasi nuo dabartinės bendrinės lietuvių kalbos Lietuvoje. Joje yra ne tik senesnių, lietuvių kalboje jau nesutinkamų reiškinių, bet ir naujų, specifinių bruožų, atsiradusių, lietuviams patekus į kitą geografinę, socialinę-kultūrinę aplinką, į svetimą visuomenę. Tai ir yra tie pagrindiniai išoriniai faktoriai, kurie turėjo įtakos Brazilijos lietuvių kalbos savitumui.

Vienų kalbų įtaka kitoms kalboms daugiausia pasireiškia leksikoje. Tas pats atsitiko ir su lietuvių kalba Brazilijoje, kur lietuviška leksika nebegalėjo likti nepakitusi. Tam tikra jos dalis tapo pasyvi, tačiau pati kalba pasipildė daugybe portugalų žodžių. Portugalų žodžių vartojimas išeivių kalboje buvo natūralus jų gimtosios kalbos leksikos kitimo būdas. Ryškiausias Brazilijos lietuvių kalbos bruožas, skiriantis ją nuo bendrinės lietuvių kalbos, yra portugalų skolinių gausumas. Lietuvių išeiviai, atsidūrę svetimkalbėje visuomenėje, buvo priversti išmokti portugalų kalbą ir ją naudoti visur, kur nebuvo galima išsiversti su lietuvių kalba: darbe, gatvėje ir kt. Palaiptiesiems gimtosios kalbos vartojimas tampa labai ribotas. Išeiviai darosi dvikalbiais. Interferencijos reiškiniai pasitaiko abiejose kalbose: portugalų ir lietuvių, nes išeiviai neturėjo sąlygų gerai išmokti svetimą kalbą. Jų portugalų kalba yra labai netaisyklinga, paprasta, daryta. Tačiau, kalbėdami portugalų kalba, išmoko ir lietuvių kalbą.

jie nevartoja lietuviškų žodžių, tuo tarpu gimtosios kalbos tekstuose, dialoguose pilna portugališkų žodžių bei išsireiškimų. Štai keletas ryškesnių išsireiškimų kalbos pavyzdžių, kur portugališki žodžiai ir išsireiškimai yra tiesiog pernešami į lietuvių kalbą:

Aš tik padarysiu kafezino ir eisim (cafézino – kavutė).

Ten toks lušo buvo, labai jie bagoti (luxo – prabanga).

Jam su figadu negerai (figado – kepenys).

Labai duras pragyvenimas pas mus (duro – sunkus).

Jau pabaigė, viską išpintavo (pintar – dažyti).

Man atrapaliuoja šitas daiktelis (atrapalhar – trukdyti).

Du sykius važiuavau kašen ir nepriėjau (caixa – pensininkų poliklinika).

Namai čia visur pastatyti iš konkreto (concreto – gelžbetonis).

Kai davė cirkuitas, tai nuo abazurų žemyn visos fios sudegė (circuito – trumpas sujungimas, fio – laidas).

Jis duos žėitu ir visi važiuosim (dar jeito – sutvarkyti reikalą)¹.

Tokios portugalų kalbos žodžių bei frazių vartojimo galimybės yra neribotos, nes visi išsireiškimai yra tapę bilingviais ir puikiai supranta vienas kitą.

Ypač dažnai lietuviai išsireiškimai vartoja portugališkus išsireiškimus, kurie sudaro šias pagrindines grupes:

1. Pasveikinimai, emociniai žodžiai, jaustukai:

Čau, Julijau. Ateik rytoj (tchau – viso gero)!

Um Ano Novo muito feliz, dėl familijos Čiuladai (um ano novo muito feliz – laimingų Naujųjų metų, família – šeima)!

Tai tiesiog uma beleza (uma beleza – nuostabu)!

Reikia aproveituoti kolei galima, nao e verdade (aproveituoti – pasinaudoti, não é verdade – ar ne tiesa)?

Nun dianta, čia molos nėra (não adianta – neapsimoka, mola – spyruoklė).

Nu vot, pronto (pronto – gatava).

Nau faz mal, gali eiti vienas (não faz mal – tai neturi reikšmės).

Dabar trauk, forsa (força – stipriai)!

Sveikata num ažuda (não ajuda – nepadedą).

2. Mokslo ir technikos terminai:

Yra banjeiras, šuveiras, sala (banheiro – vonios kambarys, chuveiro – dušas, sala – svečių kambarys).

Aš valvulas išimsiu (válvula – lemputė).

Kišk parafusą (parafuso – grąžtas).

¹ Mūsų dėmesio centre buvo buitinė leksika, ir beveik visi šiame straipsnyje cituojami pavyzdžiai yra surinkti pokalbių metu 1971 m. birželio–lapkričio mėnesių laikotarpyje.

Pas ją namuose visko yra: ir želadera, ir televisonu, ir aspiradoru, likvidifikadoru (geladeira – šaldytuvus, televisão – televizorius, aspirador – siurblys, liquidificador – mikseris).

3. Medicinos terminai:

Presonas buvo geras pas jį (pressão – spaudimas).

Jie nori internuoti sūnų ligoninėje (internar – paguldyti).

Dabar pradėjau tratotis (tratar-se – gydytis).

4. Žodžiai, reiškiantieji miesto gyvenimo realijas:

Kondusau tada nebrangi buvo (condução – pravažiavimas).

Tą valandą nėra movimento (movimento – judėjimas).

Mes susitikome hotelyje (hotel – viešbutis).

Čia mes apartamentą turim, prie pat praios (apartamento – butas, praia – pliažas).

Už namo yra kintalas, tai jie žada ten pastatyti sobradinjo (quintal – kiemas, sobradinho – dviejų aukštų namukas).

Už gazą mokam 11 kruzeirų (gaz – dujos, cruzeiro – piniginis vien.).

Aš eisiu armazenan, jei ten nebus, važiuosiu iki merkadų (armazem – parduotuvė, mercado – gastronomas).

5. Valgių bei gėrimų pavadinimai:

Birinželos nevalgau, ba man negardu (biringela – baklažanas).

Bakaljoada su limonu labai tinka (bacalhoad – menkė su bulvėmis, limão – citrina).

Sobremesai bus abakaši. Kas norės gaus kafezinjo (abacaxi – ananasas, cafézinho – kavutė, sobremesa – desertas).

Gerkit guaraną, sodos, kokakolą (guaraná – soda, coca-cola – gaivinantieji gėrimai).

Gali juos valgyti su kamaronais (camarão – krevetė).

Einam išgerti kaipirinja (caipirinha – degtinė su citrina).

Valgykite prezuntos, labai gardus (presunto – kumpis).

6. Pramogų pavadinimai:

Ryt važiuojam į pikniką (pick-nick – išvyka į gamtą).

Aš buvau su vaikais parkinjo (parquinho – atrakcionų parkas).

Klube vakar buvo labai geras šou (show – meninė programa).

Aš ją mačiau bailyj Zelinoje (baile – šokiai).

7. Yra žodžių, kurie ir portugalų kalboje panašiai atrodo, bet jie, galimas dalykas, mūsų tarmių atstovų atsivežti iš savo gimtosios šalies, pvz.:

Dvi nedelias jis išbuvo špitolyj (hospital – ligoninė).

Ten mažas šuniukas yra. Jis negali užlipti skados, tai ir rėkia (escada – laiptai).

Jis ir palocių pasistatė (palácio – rūmai).

Aš gazetoj perskaičiau (gazeta – laikraštis).

Šnekamojoje kalboje dažnai vartojami portugalų mėnesių pavadinimai, bet spaudoje šalia portugalų pavadinimo yra ir lietuviškas. Iš čia mes matome, kad spauda, nors ir stengiasi išvengti skolinių vartojimo, bijo, kad skaitytojai nesupras, ir todėl šalia lietuviško duoda atitinkamą portugalų žodį, pvz.:

M. Lietuva № 39(1104) S. Paulo 1969 Rugsėjo – setembro 26 d.

M. Lietuva № 34 (1099) S. Paulo 1969 Rugpiūčio – agosto 20 d.

Kviečia gimines ir pažįstamus dalyvauti šv. Mišiose rugsėjo – setembro 5 d., sekmadienį.

Tyrinėjant Brazilijos lietuvių kalbą, į akis krinta ryškus portugalų skolinių perteklius. Išėiviai savo šnekoje jų vartoja žymiai daugiau, negu atrodytų reikalinga, norint funkcionaliai patenkinti normalius leksinės inovacijos poreikius. Buvo pastebėta ir tai, kad, kalbėdamiesi su tautiečiais iš Lietuvos, išėiviai stengiasi geriau kalbėti ir vartoja mažiau portugalų žodžių. Tie, kurie svečiavosi Lietuvoje, ir tie, kurie domisi Lietuvos kultūrinio gyvenimu, daug skaito lietuviškai, taip pat stengiasi gražiau, taisyklingiau kalbėti; pavartoję portugalų žodį, tuoj pat pasitaiso, pasakydami tą pat lietuviškai.

Iš portugalų kalbos atėjęs žodis prisitaiko prie lietuvių kalbos morfologinės sistemos, jis yra morfologiškai integruojamas. Portugalų ir lietuvių kalbų morfologija daug kuo skiriasi, dėl to portugalų skolinių morfologinė integracija yra labai akivaizdi. Portugalų kalbos leksemos įgyja importuojančios kalbos žodžių kaitos ir darybos elementus. Vienos kalbos leksemos, pereidamos į kitą kalbą, paprastai pasiduoda priimančios kalbos morfologinei sistemai, įgyja tos kalbos morfologinių klasių rodiklius². E. Haugenas, skirdamas morfologines importacijos ir morfeminės substitucijos atvejus, nurodo tris struktūrinių skolinių tipus³:

1. Skoliniai, išlaikę originalią struktūrą, t.y., neturintieji priimančiai kalbai būdingų morfologinių elementų. Tai daugiausia savarankiški įterptiniai žodžiai,rieveksmiai, pvz.:

Bom, taip geriau (bom – ką gi).

Esta bem, aš nueisiu kafezinjo daryti (está bem – gerai).

Entau, reikia aproveituoti (então – taigi).

² В. Н. Ярцева, Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка, – Исследования по общей грамматике, М., 1968, р. 27.

³ E. Haugen, The Analysis of Linguistic Borrowing, – Language, XXVI (2), 1950, p. 214–215.

Nau, aš nenoriu (não – ne).

Sim, aš buvau Rio (sim – taip).

Puša vida, kaip brangu (puxa vida – oho!)

2. Skoliniai, iš dalies pakeitę savo morfemų sudėtį, arba hibridai, pvz.:

Jis išgastavo tiek daug pinigų ir nieko gero nepadarė (gastar – išleisti).

Vis tiek šiandien nepintuosim (pintar – dažyti).

Eik čia, Katryte, susikombinuosim dabar (combinar – susitarti).

Jis užlugavo man krautuvę (alugar – nuomoti).

3. Skoliniai, visiškai pakeitę savo morfologinę sudėtį, t. y. kalkės, arba semantiniai skoliniai, pvz.:

Ji dirbo su Oskaritu šitam filme (trabalhar – dirbti, vaidinti).

Imsim autobusą (pegar – imti, važiuoti).

Neduos laiko ten nuvažiuoti (não, dá tempo – neužteks laiko).

Šiandien duos tą pačią novelę (dar – duoti, rodyti, novela – pjesė).

Morfologinių skolinių integracija yra sudėtingas procesas, kurį sąlygoja abiejų kontaktuojančių kalbų struktūriniai panašumai ir skirtumai.

Į Brazilijos lietuvių gimtąją kalbą yra patekęs didelis skaičius portugalų kalbos daiktavardžių. Dalis buvo morfologiškai integruota į lietuvių kalbos sistemą, t. y. jie turi lietuvių kalbos daiktavardžiams būdingus morfologinius požymius (skaičiaus, giminės ir linksnio kategorijas), tuo tarpu kai morfologiškai neintegruoti daiktavardžiai jų neturi. Pvz.:

Lotasonu dirbti neblogai (lotação – mažas taksi tipo autobusas).

Kai su turma važiuoji reikia kalmos turėti (turma – grupė žmonių, calma – kantrybė).

Kokia čia porkarija (porcaria – kiaulystė).

Akolšoado reikia apačioj padėti (acolchoado – dygsniuota antklodė).

Portugalų kalbos daiktavardžiams būdingos dvi gramatinės kategorijos – skaičiaus ir giminės, bet nėra gramatinės linksnio kategorijos. Dėl to, portugalų kalbos daiktavardžiai patekęs į lietuvių kalbą, jis prisitaiko prie kurio nors žodžio linksniaavimo tipo. Galūnės pasirinkimas priklauso nuo lietuvių kalbos ir portugalų kalbos morfologinių sistemų santykio. Sutampančios galūnės paprastai paliekamos, pvz.:

Jis pozentadoriją gauna (aposentadoria – pensija).

Kiek kainuos ta pintura (pintura – dažymas)?

Mano sobrinja Lietuvoj gyvena (sobrinha – dukterėčia).

Nenutaisom tos molos (mola – spyruoklė).

Dabar duok gazolinos (gazolina – benzinas).

Nebūdingos lietuvių kalbai galūnės pakeičiamos labiausiai jas atitinkančiomis lietuviškomis, pvz.:

Sutikome daug patricijų Vilniuje (patricio – tautietis).

Šitas kolarinjus nepatinka man (colarinho – apykaklė).

Aš atsinešiau diskus (disco – plokštelė).

Čia naktį daug vagabundų atsiranda (vagabundo – valkata).

Tas sapatierus uždėjo man šapinją, dabar batai geri (sapateiro – batsiu-vys, chapinha – geležinė plokštelė).

Kai žodis neturi galūnės, jam pridedama kokia nors lietuviška galūnė pagal žodžio morfologinę struktūrą, pvz.:

Jonas Kivylius, 1895 m. gimęs Mažeikiuose, São Paulo interiore dirbęs nuo...
(interior – už miesto ribų).

Buvo ilgametis choristas ir kelių scenos veikalų režisierius (regisor – režisierius).

Namukas gražus, kintalas nemažas (quintal – kiemas).

Birutėle, ar moki uždegti gazą (gaz – dujos)?

Čia jau direktoriai gyvena (diretor – direktorius).

Labai dažnai portugališkiems žodžiams pridedamos vyriškojos giminės vienskaitos vardininko galūnės *-as, -is*, pvz.:

Jis užtikrina, jog nelabai tolimoje ateietyje visame San Paulyje... (São Paulo – San Paulis).

Jis direktoris nuo 1968 m. (diretor – direktorius).

Mūsų želaderas labai geras (geladeira – šaldytuvas).

New Yorke miesto prefeitas paskelbė proklamaciją (prefeito – prefektas).

Kai davė cirkuitas, visos fios sudegė (circuito – trumpas sujungimas).

Namai čia visur pastatyti iš konkreto (concreto – gelžbetonis).

Yra banjeiras, šuveiras (banheiro – vonios kambarys, chuveiro – dušas).

Skaičiaus kategorija būdinga ir portugalų, ir lietuvių kalbos daiktavardžiams, todėl lietuvių kalboje prigyja tiek vienskaitos, tiek ir daugiskaitos formos, pvz.:

Jis gavo nuo jos divorsiją. Brazilijoje divorsijų nėra (divórcio – skyrybos).

Tačiau kai kurie portugalų kalbos daiktavardžiai, patekę į Brazilijos lietuvių kalbą, keičia savo santykį skaičiaus kategorijos atžvilgiu:

Dabar jis geria remedijų, ir jam geriau (remédio – vaistai).

Šiuo atveju portugalų kalba vartoja tiktai vienskaitos formą: *remédio*.

Brazilijos lietuvių kalboje portugališki daiktavardiniai skoliniai vartojami su kai kuriomis lietuvių kalbos deminutyvinių daiktavardžių priesagomis: *-iukas, -elis* ir kt. Šios priesagos hibridiniai deminutyvai paprastai turi mažiškinę arba malonybinę reikšmę, pvz.:

Čia šinesiukų restoranas, ir šinesiukai čia vaikšto (chines – kinas).

Mano kariukas senas, bet jis man patinka (carro – automobilis).

Jis turi apartamentiuką Zelinoje (apartamento – butas).

Duok man miliuką (mil – tūkstantis).

Mano sobrinjelė labai graži (sobrinha – dukterėčia).

Taigi, integruojant portugalų kalbos daiktavardžius, naudojamos fleksinės ir derivacinės integracijos priemonės.

Būdvardiniai skoliniai, aptinkami Brazilijos lietuvių kalboje, dažnai neturi lietuvių kalbos būdvardžiams būdingų funkcinių afiksų, ir jų skaičius skolinių tarpe yra žymiai mažesnis, negu daiktavardinių ir veiksmažodinių skolinių. Pvz.:

Čia labai duras pragyvenimas (duro – sunkus).

Oi, koks jis siumentas žmogus, dar tokio nemačiau (ciumento – pavydus).

Jis labai geras, serio žmogus (sério – rimtas).

Marytė labai puiki: aukšta, elegante (elegante – elegantiška).

Morfologiškai integruoti būdvardiniai skoliniai pasitaiko daugiausia išėivių spaudoje, kur, be abejo, jaučiamos didesnės pastangos laikytis lietuvių kalbos normų. Jie sudaromi su kokiomis nors lietuvių kalbos būdvardžių priesagomis, pvz.:

Jis turi apartamentinį namą Mokoje (apartamento – daugiabutis).

Ten važiuoja ekspresyvis traukinys (expresso – greitis).

Jis dirba savo partikuliariškame kabinete (particular – privatus).

Dabar jau vyksta postgraduadiniai kursai (postgraduado – tobulinimo).

„Mūsų Lietuvos“ paskyrų numerių galima gauti nusipirkti kioske, įeinant į Centralinį Paštą (central – centrinis).

Iš visų skolinių, aptinkamų Brazilijos lietuvių kalboje, veiksmažodiniai skoliniai labiausiai prisitaiko prie priimančios kalbos morfologinės sistemos: beveik visi jie įgyja lietuvių kalbos veiksmažodžiams būdingus morfologinius rodiklius, kitaip sakant, visi jie yra integruoti į lietuvių kalbos veiksmažodžių morfologinę sistemą. Tai suprantama, nes lietuvių kalbos veiksmažodžių funkcija sakinyje yra nesuvokiama be jo morfologinių rodiklių. Kita portugalų veiksmažodžių skolinių ypatybė yra ta, kad visi jie yra integruoti į priesaginę lietuvių kalbos veiksmažodžių klasę, t. y. visų jų morfologinėje struktūroje aptinkama lietuvių kalbos veiksmažodžių priesaga. Tai hibridiniai žodžiai, sudaryti iš portugalų kamienų ir lietuvių kalbos veiksmažodžių priesagų. Dažniausiai aptinkama priesaga yra *-uoti*, pvz.:

pintuoti – dažyti, atrapaliuoti – trukdyti, suspenduoti – nutraukti, desliguoti – išjungti, reklamuoti – skūstis, vizituoti – aplankyti, diskutuoti – ginčytis, sambuoti – šokti sambą, tratuotis – gydytis, aprobeituoti – pasinaudoti, amoliuoti – trukdyti, namoruoti – drauga uti, internuoti – paguldyti ligoninėje.

Portugalų kalboje veiksmažodžių su priešdėliais labai nedaug. Lietuvių kalboje prefiksacija yra veiksmažodžiams būdingas reiškinys. Portugalų kalbos veiksmažodžiai yra integruojami į lietuviško veiksmažodžio morfologinę sistemą ir lengvai įgyja priešdėlius, kurie daugiau ar mažiau keičia veiksmažodžių gramatinę reikšmę, dažniausiai suteikdami jam įvykio veiklo prasmę. Portugalų kalbos veiksmažodžių, patekusių į lietuvių kalbą, prefiksacija vyksta pagal analogiją su semantiškai panašiais lietuvių kalbos veiksmažodžiais. Pvz.:

išpintuoti – išdažyti (pintar),
patelefonuoti – paskambinti (telefonar),
užluguoti – išnuomoti (alugar),
susikombinuoti – susitarti (combinar),
išgastuoti – išleisti (gastar).

Prieveiksmių, patekusių iš portugalų į lietuvių kalbą, labai nedaug, ir jie neintegruoti į lietuvių kalbosrieveiksmių morfologinę sistemą. Pvz.:

Aš išėmiau fasiu, fasiu (fácil – lengvai)
Jokiu žėitu negalėjau uždaryti lango (de jeito nenhum – niekaip).
Tu tortu kiši, negerai (torto – kreivai).
Ji labai šiki apsirengus (chic – puošniai).

Portugališki skoliniai, aptinkami Brazilijos lietuvių kalboje, gali būti integruoti ir neintegruoti į lietuvių kalbos morfologinę sistemą. Tai priklauso nuo sociolingvistinių ir psicholingvistinių faktorių ir ypač nuo priimančios kalbos struktūros. Jeigu žodis sintagminiu atžvilgiu turi savyje pakankamą informacijos kiekį, jis gali būti morfologiškai neintegruotas į lietuvių kalbos morfologinę sistemą. Tokiu atveju jo leksinė reikšmė bei jo pozicija lietuvių kalbos sakinyje turi kompensuoti to skolinio paradigminį anormališkumą.

Morfologinės integracijos tikimybė yra tuo didesnė, kuo labiau skolinio funkcijos sakinyje priklauso nuo jo morfologinio požymio. Morfologinės integracijos akte dalyvauja kaitybinės ir darybinės morfologinės priemonės.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Prancūzų kalbos katedra

Įteikta
1972 m.

MOTS D'ORIGINE PORTUGAISE DANS LA LANGUE LITUANIENNE PARLÉE PAR LES LITUANIENS DU BRÉSIL

Résumé

Dans la langue lituanienne parlée par les Litoniens du Brésil, il y a un grand nombre de mots empruntés au portugais. Ces mots sont intégrés à la langue des émigrants litoniens en ajoutant des désinences lituanienes à leurs racines ou en faisant de nouveaux mots hybrides.